

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра політології та філософії

**Дипломна робота
магістра**

**з теми: «Явище футбольних ультрас та його політична складова:
український, російський та польський досвід».**

Виконав:

студент 2 курсу

спеціальності 052 Політологія

денної форми навчання

Боднарук Богдан Богданович

Керівник:

Віннічук О. В., кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології та філософії

Рецензент:

Найчук А. А., кандидат політичних наук,

Директор БО «Міжнародний Фонд

Громадської Дипломатії»

Кам'янець-Подільський – 2020 року

Зміст

Вступ.....	3
1. Теоретико-методологічні засади феномену футбольних ультрас.....	9
1.1. Сутність субкультури футбольних ультрас у сучасній науковій думці.....	10
1.2. Основні принципи діяльності футбольних ультрас: політична складова.....	19
2. Іноземний досвід діяльності ультрас груп: ідеологічне підґрунтя.....	33
2.1. Радикальний націоналізм в середовищі польських ультрас.....	33
2.2. Утвердження неонацистських поглядів серед російських вболівальників.....	45
3. Українські футбольні ультрас як складова розвитку сучасного політичного процесу.....	57
3.1. Особливості формування ідеології вітчизняних футбольних фанів.....	57
3.2 Вплив українських ультрас на розвиток сучасного громадянського суспільства.....	59
Висновки.....	78
Список використаної літератури та джерел.....	81

Вступ

Друга половина минулого століття не дарма названа часом початку доби постмодерну, якій характерна зміна ставлення до найрізноманітніших проявів у тому числі й суспільної активності. Не в останню чергу такі різкі зміни були викликані перебудовою глобального політичного ландшафту на демократичний кшталт.

Однією із політично активних соціальних груп, чия усвідомлена громадянська позиція проявилася наслідком настання нової епохи всепроникної конструктивної політизації суспільства, стала субкультура ультрас. 70-ті роки минулого століття стали наочною демонстрацією того, що навіть найменш очікувані учасники спочатку локального, а далі й глобального політичного процесу, як от ті ж таки фани можуть у потрібний момент відіграти одну з ключових ролей. До створення подібного прецеденту спочатку були причетні виключно фанати хорватського футбольного клубу «Хайдук»(Спліт), котрі на рубежі 70-тих і 80-тих зайняли чітко націоналістичну прохорватську позицію і створили на базі фанклубу свого улюбленого спортивного колективу націоналістичний гурток. За деякий час члени цього гуртка взяли участь у сербо-хорватському воєнному конфлікті на Балканах на боці хорватських сил.

В усі наступні роки тенденція до самосвідомого залучення ультрас в політичні справи почала стрімко ширитися Європою. Таким чином, до початку-середини 80-х протестно-активістська модель поведінки навколофутбольних груп закріпилася на постійній основі й у Польщі. Там вона увійшла у активний вжиток якраз в переддень занепаду режиму В. Ярузельського. Власне польські футбольні фани завдяки своїй рішучості й непоступливості значно пришвидшили настання світанку демократії на польських землях.

В РФ на противагу польським реаліям, держапарат чи не одразу усвідомивши потенційно негативні наслідки ліберального ставлення до діяльності ультрас за умов режиму, який тоді тільки формувався, вирішили відразу штучно одержавити ці проактивні ланки соціуму піддавши їх інтенсивній ідеологічній обробці. Відтак важливо достеменно вивчити результати впливу політичної сфери

на зародження політично вмотивованої діяльності як одних(польських ультрас), так і інших(російських).

Що стосується України, то у випадку вітчизняному ситуація склалася трохи по-іншому. Наші угруповання ультрас набули проактивної політичної позиції еволюційним шляхом. Означений стиль політичної поведінки не виник на рівному місці, а в силу циклічності розвитку авторитарних тенденцій в нашій країні(Кучма-Ющенко-Янукович) сформувалась остаточно тільки зараз.

Актуальність представленої роботи обумовлює існування наддинамічного громадянського суспільства в Україні та ближньому зарубіжжі, яке є постійним і незмінним учасником світового політичного процесу. У зв'язку із цим доцільно було б розкрити роль політичної активності навколофутбольних об'єднань, які попри свою субкультурну сутність є і активно діючими сегментами соціуму. Проте через дещо упереджене ставлення та поверхневий погляд на громадсько-політичну позицію членів навколофутбольної спільноти цей очевидний факт і досі ігнорується переважною більшістю науковців (особливо вітчизняних).

Без висвітлення змісту політичних поглядів та впливів на сферу політики такої проактивної соціальної одиниці, якою за своєю суттю і є фанатський рух, неможливо скласти довершене враження про активістський потенціал суспільства в цілому. Своєю чергою докладно описавши всі аспекти політично вмотивованої поведінки фанів у певний конкретний відрізок часу, зможемо цілком зрозуміти специфіку політичної свідомості також інших, ніби то аполітичних частин суспільства. В підсумку слід окреслити умови активації пасіонарної опції під час взаємодії спортивної субкультури й політичної сфери.

Об'єктом дослідження є футбольні ультрас як соціально-політичне явище.

Предметом дослідження є особливості соціально-політичної діяльності зарубіжних та українських футбольних ультрас.

Метою дослідження є проаналізувати роль і значення футбольних ультрас в соціально-політичному житті суспільства.

Виходячи з мети дослідження необхідно розкрити наступні **завдання**:

- розкрити сутність субкультури футбольних ультрас у сучасній науковій думці;
- з'ясувати основні принципи діяльності футбольних ультрас та їх вплив на політичну сферу життя суспільства;
- проаналізувати особливості проявів радикального націоналізму в середовищі іноземних ультрас;
- визначити особливості формування ідеології вітчизняних футбольних фанів та її вплив на розвиток сучасного політичного процесу;
- дослідити роль українських ультрас у розвитку громадянського суспільства.

Методологічний інструментарій

Задля виконання поставлених в ході роботи завдань автор вдався до використання наступних методів:

- історичний метод допоміг відстежити всі історичні передумови до появи ознак політично вмотивованої діяльності у схемі соціально-політичної поведінки ультрас;
- метод системного аналізу дав змогу розглянути фанатські спільноти як невід'ємну частину пасіонарного громадянського суспільства у відповідний момент їхнього розвитку;
- порівняльний метод дав можливість з'ясувати особливості, а також спільні та відмінні риси у політизованій поведінці уболівальницьких груп кожної з узятих до розгляду країн;
- структурно-функціональний метод знадобився при встановленні рівня значущості та впливу політично зумовленої позиції фанатів в період суттєвих змін у функціонуванні політичних систем та режимів їхніх базисних держав;
- метод об'єктивності прислужився, коли виникла потреба розкрити реальні умови залучення субкультурної спілки ультрас до активних дій в рамках ситуацій соціо-політичного характеру, котрі виникали під впливом об'єктивних обставин місця-часу.

Новизна дослідження полягає в тому, що в роботі чи не вперше на вітчизняному просторі ґрунтовно розкрито та інтегровано проблеми вивчення природи та причини політичної участі субкультури ультрас.

Це дослідження вирізняється на тлі інших саме тим, що дозволяє поглянути на діяльність однієї із номінально найбільш аполітичних субкультур під абсолютно іншим кутом. В роботі наведено достатньо переконливих аргументів на користь того, щоби вважати угруповання ультрас повноцінною частиною політично свідомого громадянського населення.

Окрім того, для кращого розуміння суті обраної для дослідження теми застосовано комплексний підхід, який дає змогу прослідкувати всі причини та передумови до формування політично вмотивованої схеми поведінки в середовищі ультрас. Більш того активно експлуатований автором елемент порівняння відкриває можливість отримати максимально широкий кут огляду в контексті вивчення зазначеної проблематики.

Практичне значення роботи

Сучасна політична думка відчуває гостру потребу у розумінні того, звідки походить мотивація брати участь у активному державному будівництві для різноманітних субкультур.

Своєю чергою чітке бачення того, в який спосіб в певний момент проходить процес інтеграції ультрас безпосередньо у діяльнішу підгрупу суспільства дасть уявлення того, які механізми політичної мобілізації тут застосовувати доречно, а які навпаки небажано. Відштовхуючись від таких відомостей можна буде вибудовувати у майбутньому оптимальну стратегію політичної освіти, яка б враховувала специфіку сприйняття політичної дійсності навіть таких своєрідних суспільних формацій, що ними поза всяким сумнівом наразі є ультрас угруповання. Робити таке зондування внутрішньогрупових політичних орієнтацій необхідно передовсім, щоби уникнути реалізації російського сценарію, згідно із яким всі соціальні групи із високим показником активістського потенціалу за замовчуванням потрапляють у підпорядкування силових структур. Ті вже

відповідно, здійснюють роз'яснювальну роботу так як це потрібно владній вертикалі.

Матеріали зібрані в результаті наукових пошуків будуть корисні для використання окремих їх аспектів у програмі таких академічних дисциплін як наприклад «Політологія», «Соціологія», «Соціологія міжгрупової взаємодії», а також «Політична культура» та «Громадянське суспільство».

Джерельна база

В рамках обраної для якнайповнішого розкриття теми було використано більшість наявних на даний момент джерел дотичних до нашої проблематики, що дало максимально всесторонньо змалювати футбольного фана. Розпочати напевно варто із авторів які зосередилися на загальному описі того, хто ж такий фанат і чим він звик займатися перш за все. Серед вітчизняних авторів цими питаннями переймалися такі постаті як: Гуцула В. «Футбольні фанати: Захворілі» [1], Омельченко Е. «Молодіжні культури і субкультури» [8], Ковальова А. І Луков В. А «Соціологія молоді; теоретичні питання»[3], Кіпіані В. «Суркіса за ґрати, а гроші фанатам» [4], Пушкар В. В. «Субкультурні особливості сприймання музичних творів» [7], Раковська О. А. «Соціальні орієнтири молоді: тенденції, проблеми, перспективи» [12] та інші. Політичним аспектом функціонування ультрас були стурбовані майже виключно європейські науковці. До таких відносимо наступних науковців західної соціологічної та політичної думки: Р. Коссаковський «Польські ультрас: від комуністичних фан клубів до професійних хуліганів: історія польських ультрас як соціального процесу» [15], Р. Коссаковський «Польські ультрас у постсоціалістичній трансформації Польщі» [25], С. Портер «Культура спротиву та поступливості: політичний вплив та фанатський рух у Манчестері» [23], колективна монографія «Футбол і суспільство» [14, 21].

З числа дослідників родом із пострадянського простору, які вивчають політичну участь ультрас можна виділити невелику плеяду фахівців. Зокрема в тексті було задіяно фрагменти з роботи росіянина Горюнова П. Ю. «Соціально-політична активність в середовищі вболівальників з Москви та Санкт-Петербурга»

[87]. Що стосується суто вітчизняних науковців, то в нас подібними науковими розробками займався Мельниченко О. В. у своїй роботі «Формування громадянської позиції українських ультрас (на прикладі уболівальників «Динамо та «Ворскли») [70...77].

Апробація результатів дослідження:

- Боднарук Б. Б. Середовище ультрас як майданчик для вивчення впливу правої та лівої ідеологій на субкультурні групи: вітчизняний та російський досвід (Звітна наукова конференція студентів і магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за підсумками науково-дослідної роботи у 2019-2020 н. р., вересень 2020 р.)

- Боднарук Б. Б. Внутрішньополітична криза як підґрунтя для формування політичного виміру опозиційної ідентичності у соціальній екосистемі ультрас: іспанський та вітчизняний прецеденти (Міжнародної студентської наукової конференції, 29 травня, 2020 рік. м. Львів)

Публікації.

Боднарук Б. Б. Внутрішньополітична криза як підґрунтя для формування політичного виміру опозиційної ідентичності у екосистемі ультрас: іспанський та вітчизняний прецеденти. Модернізація та сучасні українські та світові наукові дослідження: матеріали міжнародної студентської наукової конференції (Т. 6), 29 травня, 2020 рік. Львів, Україна: Молодіжна наукова ліга. С.23-25.

Боднарук Б. Б. Організовані фанатські угруповання як продукт трансгресивності суспільства постмодерну. Трансгресивні виміри соціокультури буття постмодерну : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті І.Й. Козака, 26-27 листопада 2019 р. / За ред. А.В. Найчука, В.Г. Чабанова. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2019. С.171-175.

Структура та обсяг дипломної роботи включає вступ, три розділи, висновки, список використаної літератури та джерел. Всього 89 сторінок.

Висновки

1. Першими «ультрас» у сучасному розумінні цього слова, тобто вболівальниками, які не сиділи, а стоячи підтримували команду під час футбольних поєдинків та використовували різноманітні засоби, зокрема піротехніку під час шоу на трибунах, були у 1950-х роках фани хорватського клубу «Хайдук» (Спліт), який виступав у чемпіонаті тодішньої Югославії. У 1960-х роках ультрас з'явилися в Італії. У 1970-х роках активна підтримка на трибунах під час футбольних матчів почала поширюватися по європейських стадіонах. Фанати брали дещо від «південноамериканського» (співи, клубні прапори та великі банери) та «англійського» способу вболівання (шалики, пісні, поділ на менші вболівальницькі групи та агресивний спосіб уболівання – аж до закликів до насильства та бійок).

2. У 1970-1980-х рр. Виник такий соціо-культурний феномен як футбольне хуліганство – явище, яке не має нічого спільного зі справжніми ультрас. Тоді як ультрас намагаються створити гарну підтримку на стадіоні своїми піснями, плакатами і банерами, хулігани сконцентровуються на діях і поза ареною – напади на вболівальників суперника і сутички з поліцією. Безлад неорганізованих англійських фанатів став однією з причин трагедії на стадіоні «Ейзель» у 1985 році, коли загинуло 39 людей, а сотні отримали травми. Англія, Німеччина та багато інших європейських держав, посиливши безпеку на стадіонах і культуру вболівання, пройшли цей етап ще у 1990-х роках, тоді як, наприклад, у східній Європі, де заходи безпеки під час масових спортивних подій різного формату є набагато жорсткішими. Відповідно, це допомагає створити набагато більш стійку ситуацію безпечності.

3. Залученню фанів у поле політичної діяльності перш за все сприяє різного роду радикальна націоналістична ідеологія. Першим прикладом у цьому контексті є хорватські фани, які у 70-тих роках стояли біля витоків створення першого хорватського націоналістичного гуртка, який згодом підпав під заборону тамтешніх комуністів.

Вже наприкінці минулого століття під впливом ідей праворадикального

націоналізму, фанати сплітського «Хайдука» та загребського «Динамо», пішли на війну за незалежність Хорватії. Ця ж таки праворадикальна ідеологія підштовхнула тепер вже польських фанів приєднатися до громадсько-політичного руху «Солідарність». Він виступав спочатку як профспілка проти внутрішньої політики компартії на чолі з В. Ярузельським, що спричинила серйозну фінансову кризу у другій половині сімдесятих. Завдячуючи зусиллям і уболівальників у тому числі, Л. Валенса прийшов до влади як демократично обраний президент Республіки Польща. За станом на сьогодні серед прихильників правонаступниці «Солідарності», партії «ПіС» є чимало представників саме вболівальницького загалу.

4. Зокрема через активність навколофутбольної частки однодумців, цій політичній силі кілька разів закидали антиєвропейську діяльність та настрої. Окрім того, різного роду фанати є в складі деяких інших радикальних рухів, що функціонують на території Польщі. Як радикального лівого, так і правого спрямування.

5. Говорячи про РФ і тамтешній сценарій взаємодії між політикою та фанатами згадуємо про активну експлуатацію навколофутболу з боку держaparату з метою використання людських ресурсів з числа шанувальників футболу, як інструмент захисту інтересів політичної верхівки. Така традиція, започаткована ще у 90-тих партією «ЛДПР», шляхом спонукання ультрас до мітингу під посольством ЄС на знак протесту проти активних дій НАТО у сербо-хорватському конфлікті, продовжується й по сьогодні. Найяскравішими прикладами тут є європейські футбольні форуми 2012-го-16-го років. В обох цих випадках фанати діяли з мотивів провокативного характеру, що в результаті спричиняло сплески неконтрольованого насилля та були предметом обговорення у міжнародному медійно-політичному просторі протягом досить тривалого часу у відповідні періоди.

Варто згадати також і випадок використання ресурсу навколофутболу Росією задля дестабілізації політичної ситуації в Україні 2014-го року. На думку одразу спадають події в Одесі у травні вищезначеного року. Тоді відбулася

“Одеська трагедія”, за безпосередньої участі російського уболівальника в якості агресора-нападника.

6. Вдаючись до аналізу політичної участі українських ультрас, хочеться сказати, що в ході роботи було з’ясовано всі обставини усвідомлення вітчизняними фанами себе як повноцінної частини громадянського суспільства. Поштовхом до такого усвідомлення стали революційні події впродовж 2013-2014-го років. Пізніше фанати свідомо брали участь у формуванні перших добробатів, які стали на захист України через агресію здійснювану Росією на Сході нашої держави.

Список використаної літератури і джерел

1. Гуцула В. Футбольные фанаты. Заболевшие. Фокус. 2008. №20. С. 20-27.
2. Демчук. О. А. Актуальные проблемы правового регулирования обеспечения правопорядка при проведении спортивных и иных массовых мероприятий в Российской Федерации. Вестник СГТУ. 2010. № 1 (44). 275 с.
3. Ковалева А.И., Луков В.А. Социология молодежи: Теоретические вопросы. М.: Социум, 1999. 351 с.
4. Кіпіані В. Суркіса за ґрати, а гроші фанатам. Терен. 2005. №3. С.12-15
5. Ланфранши П, Айзенберг К., Мейсон Т., Альфред В. FIFA 100 лет. Век футбола. Москва: Махаон, 2010. 714 с.
6. Омельченко Е. Молодежные культуры и субкультуры // Ин-т социологии РАН, Ульян. гос. ун-т. Н.-И. центр «Регион». М.: Ин-т социологии РАН, 2000. 262 с.
7. Пушкар В. В. Субкультурні особливості сприймання музичних творів: Автореф. дис.... канд. психол. наук. 19.00.01. К: 1998. 18 с.
8. Раковская О. А. Социальные ориентиры молодежи: тенденции, проблемы, перспективы. М. «Наука» 2003. 170 с.
9. Савельев Ю. Б. Взаємодія субкультур як фактор соціокультурного розвитку: Автореф. дис.... канд. філос. наук. 09.00.03. К: 1997. 26 с.
10. Салтанович И. П. Музыка как элемент возрастной субкультуры (преемственность и конфликт поколений): Автореф. дис.... канд. социальных наук. 22.00.06. Минск, 1994. 19с.
11. Плаксий С. И. Молодежные группы и объединения: причины возникновения и особенности деятельности. Москва. : О-во "Знание" РСФСР, 1988. 39 с.
12. Демчук О.А. Молодёжные субкультуры социально опасного типа в контексте региональной молодёжной политики социальные проблемы современности. Вестник СГТУ. 2010. № 1. С. 66-78.

13. Cekiera Cz., *Subkultury młodzieżowe - Szalikowcy*, „Problemy Alkoholizmu” 1995, N11. C. 11-15.
14. Matthew Guschwan. (2016) Fandom face to face. *Soccer & Society* 17:3, p. 274-289.
15. Antonowicz, D., R. Kossakowski, and T. Szlendak. 2016. “Flaming Flares, Football Fanatics and Political Rebellion: Resistant Youth Cultures in Late Capitalism.” In *Eastern European Youth Cultures in a Global Context*, edited by M. Schwartz and H. Winkel, P. 131-144.
16. Antonowicz, D., and Ł. Wrzesiński. 2009. “Kibice jako wspólnota niewidzialnej religii [Sport Fans as a Community of the Invisible Religion]” *Studia Socjologiczne* 1 (192): P. 115-150.
17. Janicka, K., and K. Słomczyński. 2014. “Struktura społeczna w Polsce: klasowy wymiar nierówności.” *Przegląd Socjologiczny* 63 (2): P. 55-72.
18. Karwacki, A., and T. Szlendak. 2010. “Trust and Social Activity versus Income Range. the Spirit Level Concept in the Light of European Social Survey.” *Kultura i Edukacja* 84 (5): P.81-106.
19. Kennedy, D., and P. Kennedy. 2010. “Towards a Marxist Political Economy of Football Supporters.” *Capital & Class* 34 (2): P. 181-198.
20. Alexander, J. C. 2006. “Cultural Pragmatics: Social Performance between Ritual and Strategy.” In *Social Performance. Symbolic Action, Cultural Pragmatics, and Ritual*, edited by J. C. Alexander, B. Giesen, and J. L. Mast, 29-90. Cambridge: University Press.
21. Matthew Guschwan. (2016) Fandom face to face. *Soccer & Society* 17:3, P. 274-289.
22. Antonowicz, D., and M. Grodecki. 2016. *Missing the Goal: Policy Evolution towards Football-related Violence in Poland (1989–2012)*. International Review for the Sociology of Sport. Advance Online Publication. P. 18-25.
23. Andrews, G (2008) 'Manchester City: Frantically weaving a larger basket case', online article on Soccerlens website. URL: <http://soccerlens.com/manchester-city-frantically-weaving-a-larger-basket-case/9473/>.

24. Archetti, E. (1992) Argentinian Football: a ritual of violence? *International Journal of the sociology and sport*. P. 25-33.

25. Antonowicz, D., Kossakowski R., Szlendak T. 2015. *Aborygeni i konsumenci. O kibicowskiej wspólnocie, komercjalizacji futbolu i stadionowym apartheidzie*. Warszawa: IFiS PAN. P. 22-25.

26. Mateusz Grodecki. (2020) Contingent nationalism: The genesis of ultras' nationalist discourse. *International Review for the Sociology of Sport* 4, pages

27. Daniel Ziesche. 2020. Setting the Scene: Structural Differences and Theoretical Considerations. *Lower League Football in Crisis*, P. 25-76.

28. Francesco Ricatti, Matthew Klugman. (2020) Football is life: the loves and madness of Roma Tifosi. *Continuum* 34:5, P. 790-805.

29. Martha Newson. (2019) Football, fan violence, and identity fusion. *International Review for the Sociology of Sport* 54:4, P. 431-444.

30. Dino Numerato. (2015) Who Says "No to Modern Football?" Italian Supporters, Reflexivity, and Neo-Liberalism. *Journal of Sport and Social Issues* 39:2, P. 120-138.

31. Dubai S. (2010). The neoliberalization of football: Rethinking neoliberalism through the commercialization of the beautiful game. *International Review for the Sociology of Sport*, 45(2), P.123-146

32. Działamy na własny rachunek. *To My Kibice*, 2014. N.1, P. 36-39.

33. Elias, N. (1986): "An Essay on Sport and Violence", in Elias, N. and Dunning, E. *Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilising Process*, Blackwell: Oxford, P. 150-174

34. Malkontent. (2002). Solówki – wyjście idealne? *To My Kibice*, 2, p. 11.

35. Małecki, A. (2014). Kibice, a polityka. *Myśl.pl. Pismo społeczno-polityczne*, 1, P. 9-11.

36. Бримсон, Д. Бешеная армия: облик футбольного насилия. СПб.: Амфора, 2009. 304 с.

37. Бримсон Д. Высшая мера. СПб.: Амфора, 2008. 356 с.

38. Бримсон Д. Убийцы футбола: почему хулиганство и расизм уничтожают игру. СПб.: Амфора, 2007. 384 с.

39. Бримсон Д. Фанаты. СПб.: Амфора, 2005. 384 с.

40. Васильчук О. Е. Субкультурные идентификации современной молодежи: особенности и факторы появления // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств. 2012. № 3(12) март. С. 21-24.

41. Гишинский Я.И. Молодежь в обществе постмодерна: взгляд криминолога. // Сборник статей международной научно-практической конференции «Семейная медиация в ювенальной политике». 25 ноября 2014. СПб. С. 54-62.

42. Гишинский Я.И. Некоторые источники ксенофобии, национализма и терроризма в современной России. Криминология: Вчера, Сегодня, Завтра. 2011. №34. С. 79-81.

43. Жвания Д. Битва за сектор: Записки фаната. СПб.: Лимбус Пресс, ООО «Издательство К. Тублина», 2011. 314 с.

44. Журков А. А. Генезис субкультуры футбольных фанатов в России // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. М: Изд-во: МГУКИ. 2009. №1. С. 176-179.

45. Илле А. М. Околофутбола // Телескоп. 2014. №1. С. 55-57.

46. Илле А. М. Социально-политические факторы эволюции фанатских движений в России и Европе // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 12: Психология. Социология. Педагогика. 2012. №1. С.184-191.

47. Илле А. М. Футбольный фанатизм в России: Фан-движение и субкультура футбольных фанатов. Молодежные движения и субкультуры Санкт-Петербурга (социологический и антропологический анализ). СПб., 1999. С. 154-173.

48. Информационный портал «КонсультантПлюс». Текст постановления правительства Российской Федерации от 16 декабря 2013 г. «Об утверждении

правил поведения зрителей при проведении официальных спортивных соревнований». URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_158445/

49. Козлов В. Фанаты. Прошлое и настоящие российского околофутбола. СПб.: Амфора. 2008. 386 с.

50. Левикова С.И. Молодежная субкультура. М: ФАИР-Пресс. 2004. 189 с.

51. Луков В. А. Особенности молодежных субкультур в России // Социол. исследования. 2002. №10. С. 79-87.

52. Маннанов А. Фирма. СПб.: Россмэн-Пресс. 2009. 240 с.

53. Маннанов А. Я. Фанат. СПб.: Россмэн-Пресс. 2008. 320 с.

54. Новостной портал rapsinews.ru. Сербские фанаты на трибунах и баррикадах URL: http://rapsinews.ru/sports_publication/20130703/267999209.html#ixzz2mRVUDscA

55. Батрак О. Сайт фанатов итальянского футбола. URL: <http://squadraazzura.ucoz.com>

56. Тарасов А. Н. Субкультура футбольных фанатов в России и правый радикализм // Русский национализм между властью и оппозицией. Сборник статей. Москва: Центр «Панорама», 2010. С. 18-50.

57. Собкин В.С., Тянь А.А. Самоидентификация футбольных хулиганов в социальном пространстве неформальных групп // Социальная психология и общество. 2017. № 2. С. 127-142.

58. Фанов «Динамо» прессуют за «Спасибо жителям Донбасса...» LB.ua. Українське інтернет-видання «Лівий берег». 2011. 1 вересня. URL: https://lb.ua/sport/2011/09/01/113000_fanov_dinamo_pressuyut_za_spas.html

59. «Кореспондент. Нет». Офіційний сайт. Фанаты Наполи пронесли на Олимпийский флаг России. URL: <https://korrespondent.net/sport/football/3515486-fanaty-napoly-pronesly-naolympyiskyi-flah-rossyy-smu>

60. ЛІГАБізнесІнформ. Ультрас проти тітушок. Чому фанати виходять на Майдан. ФК Динамо Київ. Сайт вболівальників клубу. 2014. 25 січня. URL: <https://1927.kiev.ua/news/view/8051>

61. Футбол проти свавілля. Фанати починають масову акцію протесту. Інформаційне агентство ЛІГАБізнесІнформ, 2012. 16 листопада. URL: https://uanews.liga.net/society/articles/futbol_proti_svav_llya_fanati_pochinayut_masovu_akts_yu_protestu

62. Викас Оги. Футбольные фанаты. Зроблено в Україні // Центр досліджень соціальних перспектив Донбасу. Інформаційне агентство «Острів». URL: <https://www.ostro.org/articles/article-132365/>

63. Денисенко А. Міські спільноти. Ультрас «Динамо». Як футбольний фанатизм стає громадським рухом. Київський міський журнал «Хмарочос». URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2016/01/27/ultras-dinamo-yak-futbolniy-fanatizm-stayegromadskim-ruhom/>

64. Красинский В. Больше чем игра: как футбольные фанаты воюют на Донбасе. Theinsider.ua. 2015. 13 жовтня. URL: <http://www.theinsider.ua/politics/561ce45236f88/>

65. Малий Т. Про фанатів без фанатизму. Zahid.net. Перше аналітичне інтернет-видання Львова. 2014. 10 березня. URL: https://zaxid.net/pro_fanativ_bez_fanatizmu_n1304278

66. Українські ультрас на війні // Український ультрас-портал. 2014. – 17 липня. URL: <http://ultras.org.ua/01385.html>

67. Ультрас в АТО // FANS EDGE. Новостной портал о фанатах, драках футбольных хулиганов, ultras и обо всем, что связано с околонуфтолом. 2015. 18 лютого. URL: <https://fansedge.info/ultras-v-ato/>

68. За матеріалами соц. мережі «Фейсбук». Фанаты киевского "Динамо" украсили свой бронированный транспорт // Футбол 24. 2015. 1 липня. URL: https://football24.ua/ru/v_zone_ato_vojuet_bmp_ultras_dinamo_foto_n269664/

69. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо відповідальності за вчинення адміністративних порушень під

час проведення футбольних матчів) // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. 2014. 18 січня. URL:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=49435

70. «Nook». Інтерв'ю з золотою представницею одеського Чорноморця. Український ультрас-портал. 2010. 4 червня. URL: <http://ultras.org.ua/00820.html>

71. Інтерв'ю з одним з лідерів донецького угрупування Za Boys Ultra. URL: <http://ultras.org.ua/00071.html>

72. Вербицький І. Інтерв'ю з фанатом Динамо «Такого мусорського свавілля, як в часи незалежності, за советів не пригадую». 24 Спорт. Офіційний сайт. 2018. 28 вересня. URL: https://24tv.ua/sport/takogo_musorskogo_svavillya_yak_u_chasi_nezalezhnost_i_za_sovyetiv_ne_prigadyu__fanat_dinamo_n1038474

73. Інтерв'ю з представником київського Динамо. URL: <http://ultras.org.ua/01284.html>

74. «Duck» Інтерв'ю з представником фанатів Металурга Запоріжжя. URL: <http://ultras.org.ua/01571.html>

75. Інтерв'ю з фанатом Динамо «Такого мусорського свавілля, як в часи незалежності, за советів не пригадую». 24 Спорт. Офіційний сайт. 2018. 28 вересня. URL: https://24tv.ua/sport/takogo_musorskogo_svavillya_yak_u_chasi_nezalezhnosti_za_sovyetiv_ne_prigadyu__fanat_dinamo_n1038474

76. Інтерв'ю з фанатом Шахтаря, що і досі проживає в Донецьку. URL: <http://ultras.org.ua/01613.html>

77. Ящук Т. Интервью с представителем ультрас киевского Динамо А.Худолеевым. URL: <https://sport.ua/news/224246-artem-hudoleev-ne-budet-bolelshchikov-ne-budet>

78. Дихорь В. А., Буркова А.М., Гизуллина А.В. Основы психологии футбольных болельщиков: учебное пособие. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2017. 76 с.

79. Колмикова А. Образ футбольного фаната та фанатизму – як семіотичний простір культури. Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2016. Вип.28. С.252-262.

80. Колмыкова А. С. Культурные особенности движения «ультрас»: мировые и украинские реалии // Наука. Искусство. Культура. 2016. Вып.2 (10). С. 166-170.

81. Football Fans, Rivalry and Cooperation. Edited by Christian Brandt, Fabian Hertel, Sean Huddleston. Routledge, 2017. 198 p.

82. Костюк Б. Ультрас на захисті України: від Майдану – до боїв на Донбасі. Радіо Свобода. Інтернет-портал. 2018. 14 квітня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29166465.html>.

83. Фанзин «Реванш». Метежная Манежная. 2011. Вып. 1. С. 81-88

84. Antonowicz, D., & Grodecki, M. (2016). Missing the goal: Policy evolution towards football-related violence in Poland (1989–2012). *International Review for the Sociology of Sport*. P. 250-275.

85. Маннанов А. Дербі, фанати, традиції: Іспанські війни. Харків: Український медіа холдинг. 2011. 256 с.

86. Хорнби Н. Футбольная лихорадка. Омск: Изд-во Амфора, 2007. 318 с.

87. Козлов Л. Е. Косовский кризис и московские футбольные фанаты: субкультура между национализмом и глобализацией. Российская молодежь и глобализация: Сб. статей научно-практической конференции 3–6 октября 2002 г.; отв. ред. Агеев А. И., Кудинов В. А. М.; Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2002. С. 25-31.

88. Brentin, Dario. 2013. 'A lofty battle for the nation': the social roles of sport in Tadjman's Croatia. *Sport in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics* 16 (8): 993-1008. 300 p.

89. Соккер Originals: Как в Польше фанаты привели к власти националистов угрожающих ЕС. Ютуб канал «Соккер». 2019. 10 хв.

90. Процик І. Ми не вороги – ми українці. Українські футбольні ультрас під час Революції Гідності. Типологія та функції мовних одиниць. Науковий журнал. 2014. № 2. С. 270-278.

91. Ла-ла-ла-ла. Київ: Управління спортивних проєктів на замовлення каналу 2+2, 2014. 40 хв.

92. Дербі, фанати, традиції: Маннанов А. Іспанські війни. Харків: Український медіа холдинг. 2011. 256 с.

93. Хорнби Н. Футбольная лихорадка. Омск: Изд-во Амфора. 2007. 318 с.

94. Козлов Л. Е. Косовский кризис и московские футбольные фанаты: субкультура между национализмом и глобализацией // Российская молодежь и глобализация: Сб. статей научно-практической конференции 3–6 октября 2002 г. / отв. ред. Агеев А. И., Кудинов В. А. М.; Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2002. С. 25-31.

95. Процик І. Ми не вороги – ми українці. Українські футбольні ультрас під час Революції Гідності// Типологія та функції мовних одиниць. Науковий журнал. 2014. №2. С. 272-277.

96. Klaudia Choluj, Simon Gerard, Anthony May. (2020) The interdependence between a football club and its ultra-fandom in relation to “Modern” football: a case study of Legia Warsaw. *Managing Sport and Leisure* 25:1-2, pages 64-78.

97. Mateusz Grodecki. (2020) Occasional Nationalists: The National Ideology of Ultras. *Nationalities Papers* 11, pages 1-14.

98. Dustin Y. Tsai. (2020) “A Tale of Two Croatias”: How Club Football (Soccer) Teams Produce Radical Regional Divides in Croatia’s National Identity. *Nationalities Papers* 62, p. 1-16.

96. Фільм BBC про російських ультрас шокував російських дипломатів. URL: <https://ria.ru/world/20170217/1488176903.html>

97. Tsyganova L. A., Bieszke L. 2017. View of Polish and Russian Media on Euro 2012: comparing and contrasting. *Outlines of global transformations: politics, economics, law.* 10 (6). P. 169-182.